

Кенес Нұрпейіс,
Мемлекеттік сыйлықтың иегері

АСА ІРІ ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ

Ахмет Байтұрсынұлы – халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, әмбебап ғалым, ақын, аудармашы, журналист, көсемсөз шебері... Бір сөзбен айтқанда, «сегіз қырлы, бір сырлы» адам. Ахмет Байтұрсынұлының сан қырлы қасиеттерінің бірі оның Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі болып табылады.

Осы күнге дейін А.Байтұрсынұлының аса ірі қоғам және мемлекет қайраткері, айлалы саясаткер ретіндегі қызметі туралы жеткіліксіз айтылып, аз жазылып келеді. Оның басты себебі, Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық демократиялық Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, Алаш партиясы мен Алаш автономиясың құрудың бастау көзінде тұрған айтулы тұлғалардың бірегейі болғандығына ғана байланысты емес еді. Қоғам және мемлекет қайраткері ретінде Ахмет Байтұрсынұлы біраз бұлтарысы бар күрделі жолдан өткен адам. Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі болған ол 1918-1919 жылдары Кеңес үкіметіне қарсы саяси күштермен одақтас болып, Қазақстанда большевизмге қарсы күресумен шектелмей, бұл күрестің барысында күш салмағы қарсыластар жағына ауа бастаған 1919 жылдың көктемінде Алаш басшылығының келісімімен Кеңес үкіметі жағына шыққан, В.Лениннің ұйғаруымен Ахмет Байтұрсынұлы 1919 жылы жазда құрылған Қазақ өлкесін басқару жөніндегі жоғары кеңестік ұйым – қазақ революциялық комитетіне мүше болып тағайындалып, 1920 жылы қазан айында құрылған Ресей құрамындағы автономиялы Қазақ кеңестік социалистік республикасының (ҚАКСР) үкімет мүшесі – оқу-ағарту комиссары болып сайланған. Басқа сөзбен айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлы Алаш қозғалысы аясындағы қоғам қайраткері ғана емес, кеңестік Қазақстанның алғашқы жылдарында жоғары лауазымды мемлекеттік қызметтер атқарған адам. Ахмет Байтұрсынұлы өткен осындай күрделі жол оның қайраткерлік сан қырлы және саясаткерлік қызметін

зерттеушілер үшін айтарлықтай қиыншылықтар тудырады. Солай болғанына қарамастан, Ахмет Байтұрсынұлы мемлекеттік жүйелердің қайсысында жұмыс жасамасын (Алаштық жүйе ме, әлде кеңестік жүйе ме – бәрібір) ол бірінші кезекте өзіне басты нысана етіп жалпы-ұлттық, бүкілхалықтық мәселелерді таңдап алды да, оларды туған елінің мүдделеріне сай шешу үшін еңбектенді.

Ахмет Байтұрсынұлы азамат болып қалыптасқан кезең Қазақстанның Ресей империясының отарына түгелдей айналып болған уақытқа тұспа-тұс келді. Осыған орай патша үкіметінің әкімшіліктері тарапынан халықты әлеуметтік-саяси тұрғыдан езу, оның жекелеген намысқой өкілдерін жәбірлеу мен қорлау жаппай орын алды. Мұны Байтұрсынұлы әулеті де бастан кешірді. XIX ғасырдың сексенінші жылдарында Торғай уезінің бастығы Яковлев Ахметтің әкесі Байтұрсынды өз ауылында жәбірлеп, қорлағаны үшін Байтұрсын оны соққыға жыққан. Сол үшін ол ұзақ мерзімге Сібірге жер аударылған. Бала Ахмет осындай озбырлықтың талайын көріп, тез есейген.

Азамат болып есейіп, Қарқаралы қаласында екі класты училищенің меңгерушісі қызметін атқарып жүрген Ахметтің өзі де полиция тыңшыларының жаласымен 1909 жылы Семей абақтысына жабылып, 8-9 айдай түрменің дәм-тұзын татқан. Осындай оқиғалар тізбегі жігіт Ахметтің қоғамдық-саяси күреске ертерек араласуына түрткі болған.

Ал патша үкіметі болса, уақыт өткен сайын кең көлемді отарлау саясатын жүргізуді күшейте түсті. Ол қазақ халқы мекеңдеген жерді мемлекет меншігі деп жариялап, сулы да нулы аймақтарды Қазақстанға қоныс аудару қорына, казак (казачество) әскерлерін орналастыру қажеттеріне, патша әулетінің жеке меншігіне және басқа мақсаттарға пайдалану үшін күштеп тартып алып отырды. Қазақ халқы отарлық езгіні әлеуметтік-экономикалық салада ғана емес, рухани салада да (тіл, дін, діл мәселелерінде) бірдей көтерді.

Сондықтан да қазақ өлкесіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси хал-ахуал ең алдымен аграрлық және ұлттық мәселелердің шиеленісуімен ерекшеленеді.

Осындай жағдайда ХХ ғасыр басында өрістей бастаған қазақ қауымына тән қоғамдық-саяси қозғалыс өз алдына әуел баста жалпы ұлттық-демократиялық мақсат-міндеттерді қойды. Бұл істің басы-қасында екі ғасыр тоғысында қалыптасқан қазақ зиялылары болды. Олардың Әлихан Бөкейханов басқарған көпшілігі қазақ халқының жалпы ұлттық мүдделерін білдіретін қоғамдық саяси ұйымдар құрып, солар арқылы өлкедегі буржуазиялық-демократиялық сипаттағы қоғамдық қозғалысты басқаруға талпынды. Солардың қатарында Ахмет Байтұрсынұлы да болды.

Ұлттық мәні бар саяси-әлеуметтік және мәдени мәселелерді көтеріп, шешуде мерзімді баспасөздің атқарар қызметінің маңыздылығын Ахмет Байтұрсынұлы жақсы түсінді. Сондықтан да ол шын мәніндегі жалпыұлттық газет шығару ісіне көп күш жұмсады. Әлихан Бөкейхановтың бағыт беруімен, Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен, Міржақып Дулатұлының қосшылығымен, озық ойлы, халық қамын ойлаған жекелеген дәулетті адамдардың демеушілігімен 1913 жылдан бастап Орынборда жалпыұлттық биресмилік «Қазақ» газеті шыға бастады. Оның бірінші санында жарияланған оқырмандарға арналған мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы газетті «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп анықтай келіп, «жұртым деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады», – деген тұжырымы арқылы газеттің қоғамда алатын орнын, саяси маңызын барынша айқындап берді. Ахаң редакторлық еткен «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан білімпаз азаматтар оның беттерінде жариялаған жер, ұлт мәселесі, оқу-ағарту ісі, мемлекеттік құрылыс сияқты маңызды мәселелер жөніндегі мақалалары арқылы, кейде ашық айтылған пікірлері арқылы патша үкіметінің отарлық саясатын сынап, оған демократиялық мазмұндағы талаптар қоюмен қатар халықтың саяси санасын тәрбиеледі. Міржақыптың «Оян, қазағындағы», Ахметтің «Масасындағы» ұлттық намысты қайрау, халық санасын ояту идеялары «Қазақтың» беттерінде нақтыландырыла, өткірлендіріле түсті. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастырды.

Газет 1917 жылы шілде айында дүниеге келген ұлттық-демократиялық партияны дайындауда сан қырлы, салиқалы жұмыстар атқарды. Партия Ресейде 1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жеткеннен кейінгі елде орын алған мүмкіндіктер жағдайында, 1917 жылғы 12-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен бүкілодақтық бірінші съезде құрылды. Бұл партияға «Алаш» деген ат береді. Съезді шақыру мен оны өткізуде Ахмет Байтұрсынұлы үлкен белсенділік көрсетті. Ол съездің хатшылар тобын (құрамында М.Дулатұлы, Ә.Көтібаров, А.Сейітов бар) басқарып, оның маңызды құжаттарын жасауға жетекшілік етті. Съезд өткеннен кейінгі екі-үш ай бойы оның шешімдеріне сәйкес Ахмет Байтұрсынұлы «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын жасау ісіне қатысты. Социалистік идеяларды, оның ішінде большевизм мен оның ту етіп ұстаған Кеңес үкіметінің саясатын қабылдамаған «Алаш» қайраткері дайындаған бұл саяси құжат 10 баптан тұрды да, онда «Алаш» партиясының мемлекеттік құрылыс, жергілікті бостандық, жер, дін, сот, оқу-білім мәселелері жөніндегі мақсат-міндеттері тұжырымдалды. Олардың басым көпшілігі жаңадан орнап жатқан Кеңес үкіметінің айтылмыш мәселелеріндегі үрдістеріне қайшы келетін еді. Бұл жағдайды Ахмет Байтұрсынұлы кейінірек, 1919 жылы тамыз айында жариялаған «қазақтар және революция» деген мақаласында былай негіздеді: «Қазақтарға февраль революциясы каншалықты түсінікті болса, октябрь социалистік революциясы соншалықты түсініксіз көрінді. ...Екіншісінің түсініксіз болуын оп-оңай ұғындыруға болады: қазақтарда капитализм де, таптық жіктелу де жоқ, тіпті жеке меншіктің өзін басқа халықтардағыдай айдар тағып ажырату қиын; ...Қазақтардың күн көріс жағдайына... байланысты... оларға әзірше социалистік қоғамға деген мұқтаждық қажет болмай отыр».

Ахмет Байтұрсынұлы 1917 жылы 5–17 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен бүкілқазақтық екінші съезд жұмысына да белсенді түрде ат салысты. Съезд күн тәртібі Алаш партиясы программасы жобасының талаптарынан және орталықта социалистік революцияның жеңіске жетуіне байланысты орын алған қоғамдық саяси өзгерістерден туындады. Съезд

талқылап, шешім қабылдаған 10 мәселенің ішіндегі ең маңыздылары бүкіл қазақ жерлерін біріктіретін Алаш автономиясын (қазақ мемлекеттігін) құру, оны басқаратын үкімет – Алашорданы сайлау және «халықтық милиция» аталған Алаш автономиясының қарулы күштерін жақтау жөнінде қабылдаған шешімдер болды.

Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуын қазан төңкерісі мен большевиктік билік әкелген анархияға қарсы тосқауыл ретінде түсінген А.Байтұрсынұлы большевиктік үстемдіктің Қазақстандағы алғашқы қадамдарына мынадай баға берді: «Ресейді орталық аудандарында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі қазақтарға белгісіз, шет аймақтарда ол барлық жерде зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлық үкімет билігімен қатар жүргізіледі. ...Егер бұрын патша чиновниктері аталған адамдар тобы қазақтарды ешбір шектеусіз езіп-жаншыған болса, енді мұндай әрекеттерді ... большевиктер-коммунистердің тобы жүргізіп отыр».

Сондықтан да Алашорда кеңес үкіметін мойындамай, 1918 жылғы жазда басталған азамат соғысы жағдайында оған қарсы ашық күреске шыққан күштермен одақтасты.

1919 жылдың басынан Қазақстандағы жауласушы күштердің ара салмағы Кеңес үкіметі мен Қызыл армия жағына ауысуы Алашорданың жағдайын қиындатып жіберді. Сондықтан 1919 жылғы көктемде Алашорда бір жағынан Колчак үкіметімен байланысты түгелдей үзбей отырып, екінші жағынан Кеңес үкіметімен келіссөздер жүргізуге мәжбүр болды. Бұл ретте Алаш басшылығы Кеңес үкіметімен байланыс орнату бүкіл Алашорда атынан емес, оның Торғайлық тобының атынан жүргізілген жөн деп шешеді. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы алдымен Қазақстанның далалық өлкесіндегі Кеңес үкіметінің комиссары Әліби Жангелдинмен байланыс орнатып, одан кейін Мәскеуге барып, Ресей федерациясының ұлт істері жөніндегі халық комиссары (министрі) И. Сталинмен келіссөздер жүргізеді.

1919 жылы сәуір айында Торғай қаласында азамат соғысы жағдайында, қоғамның бір-біріне қарсы екіге бөлінуінің нәтижесінде Аманкелді Имановтың опат болуы Алашорданың

торғайлық тобының Кеңес үкіметімен ымыраға келіп жақындасуын күрделендіріп жіберді. Саяси хал-ахуалдың дамуындағы осындай өзгерістер келіссөз жүргізу үшін Мәскеуге барған А.Байтұрсынұлының жағдайын айтарлықтай қиындатты. Осыған қарамастан А.Байтұрсынұлы большевиктердің Алашордамен байланысқа барып, қазақ халқының тағдыры жөнінде келіссөздер жүргізу қажеттігін дәлелдеуге көп күш жұмсады. А.Байтұрсынұлының табандылығы аяқсыз қалған жоқ. Кеңес үкіметі қазақ халқының Ресей федерациясы құрамындағы автономиялық мемлекеттігін ұйымдастыру ісін басқаратын орган құру туралы шешімге келді. 1919 жылы шілденің 10-ы күні В.И.Ленин «Қырғыз (қазақ авт.) Өлкесін басқаратын революциялық комитет жөніндегі уақытша ережеге» қол қойды. Қазревкомның мүшелігіне алғашында А.Байтұрсынұлы, С.Меңдешев, С.Пестковский (төраға) енгізіліп, кейін әр кезде оның құрамында Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, Б.Қаралдин, Т.Седельников, Т.Әлібеков т.б. болды.

Қазревком төрағасының орынбасары және оның Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі болып сайланған А.Байтұрсынұлы көп кешікпей «Жизнь национальностей» газетінде жарияланған мақаласында (Мәскеу) басқа мәселелермен қатар Алаш партиясы мен Алашорда үкіметі жетекшілерінің саяси көзқарас ерекшеліктерін (ең алдымен өзінің) түсіндіретін тұжырымдар жасады. «Мен – осы жолдарды жазушы, – деді өз мақаласында А.Байтұрсынұлы, – патша үкіметі кезінде қазақтың ұлттық саясатын жүргізуді басқарған және патша үкіметіне қарсы күрескен қазақ интеллигенттерінің өкілімін... Алашордашылардың торғайлық тобының делегаты ретінде орталық Советтік Ресейге келіссөз жүргізуге келген мен... Колчак билігінен Совет үкіметін артығырақ көруіміз қате еместігін өз жолдастарыма айтып, оларды тыныштандырғым келеді».

Ахмет Байтұрсынұлының Кеңес үкіметі жағына шығуын және оның Қазревкомның мүшелігіне тағайындалуын большевиктер айтарлықтай саяси науқанға айналдырып жіберді. Көп кешікпей (1920 жылғы сәуірде) ол Кеңес мемлекетінің сол кездегі белгілі әскери және саяси қызметкері М.Фрунзенің ұсынысымен Ресей коммунистік (большевиктер) партиясының

мүшелігіне қабылданды. Осыған орай Орынборда шығып тұрған большевиктік «Известия Киргизского (казахского авт.) Края» атты газеттің сол жылғы сәуірдің 15 күнгі санында арнайы мақала жарияланып, онда Ахмет Байтұрсынұлы сияқты аса ірі «қайраткер және әдебиетшінің... бейбіт ұлттық либерализмнен қазан революциясын және Совет үкіметін тануға дейін кезеңдерден өтіп... халықаралық Коммунизмге келуін... партияның ірі жеңісі және оның қазақтар арасындағы ықпалының өсуінің жақсы көрінісі» деп бағалады. Ал Ахмет Байтұрсынұлы болса коммунистік партияға бір жылдай ғана мүше болған болатын.

ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінде сақталған Ахмет Байтұрсынұлының 1929 жылы маусымның 2-і күні ОГПУ тергеушісіне берген жауабында осы жөнінде былай делінген: «Мен, – дейді ол, – партиядан 1921 жылғы тазалау барысында енжарлығым (пассивность) үшін шығып қалдым. Менің енжарлығым ғылыми жұмысқа тереңдей берілгендіктен және жалпы алғанда саясатқа аз көңіл аударғандығымнан көрінеді».

А.Байтұрсынұлы дәл сол кезде Кеңестік саясатты жүргізуге, өзі айтқанындай, «аз көңіл аударғаны» рас болар. Алайда ол Кеңес үкіметі құрған қазақ өлкесін басқаратын ревком төрағасының орынбасары, әрі оның жетекші ішкі істер бөлімінің басшысы ретінде Алаш партиясының кейбір бағдарламалық мақсаттарын мүмкіндігінше Кеңес үкіметінің атынан жүзеге асыруға және Алашорданың жетекші қайраткерлерін Кеңес үкіметі тарапынан төніп тұрған аса ауыр қатерден сақтап қалуға көп күш жұмсады. Бұл аса парасатты қоғамдық қайраткерге және ақылды да айлалы саясаткерге тән қасиет еді.

Сол кездегі Ахмет Байтұрсынұлы осы бағыттарда атқарған сан-салалы қызметтерінің ең маңыздылары: оның, біріншіден, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының этникалық территориясының тұтастығы негізінде Кеңестік формада болса да Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіру үшін жүргізген айқасы, екіншіден, Алаш қозғалысының басшылары мен қатардағы мүшелеріне Кеңес үкіметі тарапынан кешірім (амнистия) жасату үшін жүргізген күресі болды.

Қазревкомның 1919 жылы 41, ал 1920 жылы 50 мәжілісі өтті. Қазір зерттеушілерге осы екі жылда өткен 91 мәжілістің 89-ның хаттамалары (протоколдары) белгілі, тек қана оның екеуі ғана осы кезге дейін табылған жоқ. Қолда бар Қазревком мәжілістерінің құжаттарына жүгінсек, Ахмет Байтұрсынұлының сол мәжілістерінің басым көпшілігінде баяндамалар жасағанына, жарыссөздерге қатынасқанына, ұсыныстар енгізгендігіне, қабылдайтын шешімдердің жобасын дайындағанына, ал жекелеген мәжілістерге төрағалық жасағандығына көзіміз жетеді. Бұл ретте баса айтатынымыз: Ахмет Байтұрсынұлы Қазревкомның мәжілістерінде көбінесе Ресей құрамында құрылуға тиісті Қазақ автономиялы Кеңестік республиканың шекараларын анықтауға, оның әкімшілік-территориялық құрылымын қалыптастыруға, оқу-ағарту және мерзімді баспасөз жүйесін реттеуге, ұлттық-демократиялық интеллигенция тағдырын шешуге арналған мәселелерді талқылау ісінде үлкен белсенділік көрсетіп, оларға байланысты ұлттық мақсат-мүдделерге сай келетін қарарлар мен заңдық мәні бар құжаттар қабылдануына атсалысты.

Бұл ретте оның сол кезде орталығы Омбы қаласында болған Сібір ревкомының құрамындағы Ақмола мен Семей облыстарың Челябині губерниясына қараған Қостанай уезін, Түркістан АССР-нің құрамында болған Сырдария мен Жетісу облыстарын құрылуға тиісті Қазақ республикасына қосу үшін жүргізген қажырлы да табанды күресін айтсақ та жеткілікті.

1919 жылғы жаз бен күзде Ахмет Байтұрсынұлының инициативасымен Қазревкомның мәжілістерінде Алашорданың Кеңес үкіметі жағына шықпаған басқа топтарымен, ең алдымен оның Батыс бөлімімен байланыс жасау және оларға белгілі шарттармен кешірім (амнистия) жасау мәселелері сан рет көтерілді. Осы мәселелердегі А.Байтұрсынұлының табандылығы көп кешікпей өз нәтижесін берді.

1919 жылы қарашаның 4-інде Түркістан майданының революциялық соғыс кеңесі Совет үкіметіне тікелей және жанама түрде күрес жүргізіп келген барлық қазақтарға» толық кешірім жасау туралы қаулы қабылдады.

Ахмет Байтұрсынұлы Қазревком төрағасының орынбасары, әрі оның Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі ретінде 1920 жылғы 4–12 қазан күндері Орынбор қаласында өткен кеңестердің бүкіл Қазақстандық құрылтай съезін шақыру және оның басты саяси құжаты «Қазақ АССР еңбекшілері праволарының декларациясын» дайындауға үлкен үлес қосты. Бұл съезде Ресей федерациясының құрамындағы Қазақ Кеңестік Социалистік Автономиялық Республикасы құрылғаны белгілі. А.Байтұрсынұлы осы республиканың үкіметі – Халық комиссарлар кеңесінің құрамына өтіп, Оқу-ағарту комиссары (министрі) болып сайланды, ол 1922 жылдан Оқу-ағарту комиссариаты жанындағы ғылыми орталықты басқарды. Сонымен қатар ол бүкіл Ресейлік орталық атқару комитеті мен Қазақ Республикасы орталық атқару комитетіне мүше болды.

Аталмыш «Декларацияда» А.Байтұрсынұлының тікелей араласуымен халық ағарту, денсаулық сақтау және халықты әлеуметтік қамсыздандыру мәселелеріне үлкен мән берілді, қазақ еңбекшілерінің тегін білім алу құқығы заң жүзінде бекітілді.

Республиканың оқу-ағарту комиссары Ахмет Байтұрсынұлы жер-жерлерде осы комиссариаттың губерниялық, уездік, болыстық бөлімдерін ұйымдастырды. Жаңа мектептер жүйесін қалыптастырып, олар үшін оқулықтар шығару ісімен тікелей араласуымен қатар, А.Байтұрсынұлы басқарған комиссариат мектеп жасынан асып кеткен ересектердің сауатын ашу мәселесіне ерекше көңіл аударды. Сонымен бірге республика тұрғындарына эстетикалық тәрбие беру ісіне жетекшілік жасау үшін Халық ағарту комиссариаты жанынан өнер білімі ашылды. «Декларацияға» Ахаңның мақсаткерлік пен табандылық көрсетуі нәтижесінде мектептер мен басқа оқу орындары ғана емес, республиканың барлық мемлекеттік мекемелеріне өзінің ана тілін пайдалану құқығы берілді.

Оқу-ағарту комиссары болып тұрған кезінде А.Байтұрсынұлы мемлекеттік аппаратты, оның басқару жүйесін жергіліктендіру (коренизация) мәселесін ойластырып, осыған байланысты үкіметке енгізер ұсыныстарын дайындады. Ахаңның пайымдауынша, Кеңес үкіметінің аппаратын жоғарыдан

төменге дейін жергіліктендірудің мәні – оның жұмысын қазақ тіліне аудару, билік пен басқару орындарының үлкенді-кішілі шенеуніктерінің қызмет етуі міндетті түрде қазақ тілін меңгеруіне тікелей байланысты болуға тиіс еді. Бұл саладағы жұмыстар Ахаң мемлекеттік қызметтен тайдырылғаннан кейін бірер жыл кейін басталды да, көп кешікпей аяқсыз қалды...

Азамат соғысы кеңестердің жеңісімен аяқталып, кеңестік негіздегі Қазақ автономиялы республикасы құрылып, Алаш қозғалысы тарих сахнасынан күштеп көтерілген жағдайда оның басында болған ұлттық-демократиялық зиялы қауым Кеңес үкіметімен коммунистік идеологияға қарсы күресті рухани салаға ауыстырып, оның (күрестің) «бейбіт» жолдарын таңдады. Күрестің бұл жолын Ахаң олардың көбінен бұрын 1919 жылдың көктемінде таңдап алған еді...

20-шы жылдардың басында елде қалыптасқан жаңа саяси жағдайда Кеңес мемлекетін мекендеген түркі тілдес, мұсылман діндес халықтардың ұлттық-демократиялық интеллигенция көсемдері (Қазақстанда – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Башқортстанда – Заки Валиди Тоған, Татарстанда – Мирсаид Сұлтанғалиев т.б.) Халықты күннен-күнге күшейіп келе жатқан билеуші режимге қарсы қарулы күреске шақыру қажетсіз, тіпті зиянды деп санады. Сондықтан да Кеңес үкіметінің білімді, оқыған ұлттық кадрларға аса зәру екендігін ескере отырып, олар өз өкілдерін мемлекеттік басқару жүйеге енгізу және сол арқылы халыққа идеялық ықпал жасау, ұлттық мүдделерді қорғау құралдары ретінде оқу-ағарту, мерзімді баспасөз, ғылыми орталықтар, әр түрлі салалардағы баспа орындарын кеңінен пайдаланудың ауқымды шараларын 20-шы жылдардың алғашқы 8 жылында (өздері жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырап бастағанға дейін) жүзеге асырды.

Ахмет Байтұрсынұлы «ғылыми және практикалық білімінің жиынтығын бойына сіңірген халық қана айбарлы да бай болады» деп санады (ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты).

20-шы жылдардың басында (1920-1923) А.Байтұрсынұлы, жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның оқу-ағарту комиссары, Мұхтар Әуезов Қазақ автономиялы республикасының Орталық атқару комитетінің саяси хатшысы, жекелеген Алаш-

шыл азаматтар Қазақстан мен Түркістан АССР-інің мемлекеттік басқару жүйелерінде жауапты қызметтер атқарды. Осындай адамдардың ықпалымен Алаш қозғалысының мүшелері баспасөз, оқу-ағарту, ғылым, өнер жүйелерінде басшылық етіп, айтарлықтай лауазым иелері болды. Сонымен қатар олар ғылым, әдебиет, өнер салаларында шығармашылық жұмыспен шұғылданды.

Әлихан Бөкейхановтың Қазақстанда тұрып, қызмет атқаруына мүмкіндік болмай, Мәскеуге ауып кеткен жағдайында Қазақстандағы күннен-күнге бел алып келе жатқан әкімшіл-әміршіл мемлекеттік билікке қарсы рухани күрес көсемінің рөлін Ахмет Байтұрсынұлы атқарды. Осының нәтижесінде 1921-1928 жылдар аралығында А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», «23 жоқтауы» (құрастырушы), Телжан Шонановтың «Қазақ жер мәселесі тарихы», Қошке Кеменгеровтың «Қазақ халқының тарихы», Қ.Сәтбаев құрастырып, өзінің алғы сөзімен шығарған «Ер Едігенің» нұсқасы, М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы», «Қилы заманы» мен «Қараш-қарашы», Х.Досмұхаметовтың «Аламаны» мен «Исатай-Махамбеті», Мұхаметжан Тынышбаевтың «Тарихи зерттеулері», т.б. жарық көріп, халық игілігіне айналды. Бұл еңбектердің басым көпшілігі 20-шы жылдардың ортасынан бастап елде тоталитарлық жүйенің күшейуіне орай ресми саясатта және әлеуметтік (коммунистік) тапсырыспен жазылған зерттеуымақтарда қазақтардың арғы-бергі тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелері, ең алдымен Қазақстанның Ресейге қосылу тарихы, ұлт-азаттық қозғалыстар мәселесі, жер-су мен ұлттық мәдениет тарихы өрескел бұрмалануына қарсы бағытталған рухани күрестің жарқын көрінісі болды.

Егер 1917–1920 жылдар аралығында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай және олардың сенімді серіктері Кеңес үкіметіне қарсы сөзбен де, қарумен де қарсы шықса, 20-шы жылдары ұлттық-демократиялық қазақ зиялылары Ахмет Байтұрсынұлы бастаған серкелер тоталитарлық жүйеге қарсы рухани майданда бетпе-бет келді.

Енді сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе көш басында Ахмет Байтұрсынұлы бар бұрынғы Алаш қозғалысының жетекші-

лерін, белсенді мүшелері мен жақтастарын «Кеңес үкіметіне жау», «буржуазияшыл ұлтшылдар», «террорлық әрекеттерді дайындаушылар» деген айыптар тағып, 1926 жылдан бастап түрмеге жапты, 1930 және 1932 жылғы екі сот процесінің үкімімен олар ұзақ мерзімдерге концлагерьге айдалды, басқа өлкелерге жер аударылды. Одан елге оралғандар 1937–1938 жылдардағы «үлкен террордың» құрбандары болды. Ахмет Байтұрсынұлы да алғашында ОГПУ, кейін НКВД жендеттерінің құрығына ілігіп, 1929 жылы тұтқындалып, 1930 жылы он жыл мерзімге концлагерьге кесіліп, ол жаза солтүстік өлкеге (Архангельск болысына) жер аударылуымен алмастырылды. Одан 1934 жылы қазан айында елге оралған Ахаң үш жыл өткен соң, 1937 жылғы сегізінші қазан күні қайта ұсталды да, «халық жауы» деген жалған жазамен ату жазасына кесілді.

Халқымыздың ұлы перзенті, гуманитарлық және қоғамдық ғылымдардың әмбебап білгірі, әдебиет теоретигі, аса ірі түрколог ғалым, ақын, аудармашы, Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, белгілі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы осындай қасіретпен аяқталды.

Бұл күндері туғанына 125 жыл толып отырған Ахаңның есімі халықтың зердесінде мәңгілік сақталады.